PRZEGLĄD GEOGRAFICZNY
2015, 87, 4, s. 659-682

Między miastem kurczącym się a reurbanizacją. Zróżnicowanie rozwoju miast w Niemczech w latach 1995-2012

Between the shrinking city and reurbanization. Differentiation of urban development in Germany in the years 1995-2012

ADAM RADZIMSKI
Gran Sasso Science Institute, Social Sciences Research Unit
Viale F. Crispi 7, 67100 L'Aquila, Włochy
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 61-680 Poznań, ul. Dzięgielowa 27;
adam.radzimski@gssi.infn.it, adam.radzimski@amu.edu.pl

Zarys treści. Autor przedstawia zróżnicowanie rozwoju miast w Niemczech na podstawie przeglądu literatury i analizy danych empirycznych. Stawia tezę, że w niemieckim dyskursie dotyczącym rozwoju miast dokonała się w ostatnich latach istotna zmiana. Nadal wprawdzie używane są pojęcia związane z kryzysem miast, np. *schrumpfende Stadt*, czyli miasto kurczące się, coraz częściej jednak pojawiają się pojęcia takie jak reurbanizacja czy renesans miast. W artykule próbuje się odpowiedzieć na pytanie, na ile zmiana w warstwie dyskursu znajduje odzwierciedlenie w danych empirycznych. Wykorzystane zostały w tym celu trzy wskaźniki: saldo migracji, zmiana liczby zatrudnionych oraz aktywność budowlana. Zakres przestrzenny obejmuje 118 miast niemieckich dużej i średniej wielkości, natomiast zakres czasowy to lata 1995-2012. Wyniki sugerują, że można mówić o pewnej pozytywnej zmianie w rozwoju miast niemieckich w ostatnich latach. W niektórych miastach, zarówno z części wschodniej jak i zachodniej, widoczne są pewne symptomy reurbanizacji. Z drugiej strony część miast może być wciąż uznawana za kurczące się, inne zaś nie zaliczają się ani do kategorii kurczących się, ani też tych, w których zachodzi proces reurbanizacji. Zarysowuje się także konwergencja pomiędzy częścią wschodnią i zachodnią, której towarzyszy pewna dywergencja w obrębie obydwu części.

Słowa kluczowe: rozwój miast, miasto kurczące się, reurbanizacja, systemy informacji geograficznej (GIS), Niemcy.

Wprowadzenie

Niemcy są jednym z najbardziej zurbanizowanych krajów w skali Europy i całego świata. W kraju tym toczy się wielowątkowa dyskusja naukowa dotycząca rozwoju miast, w której biorą udział przedstawiciele wielu dyscyplin, z geogra-

http://dx.doi.org/10.7163/PrzG.2015.4.5

fami, socjologami, ekonomistami i architektami na czele. Obserwując przebieg tej dyskusji w ostatnich kilkunastu latach, można skonstatować, że dokonała się w niej pewna interesująca zmiana. Przez długi czas przyszłość miast postrzegano raczej pesymistycznie, a za symboliczny wyraz tego sposobu myślenia uznać można pojęcie „miasta kurczącego się", czyli *schrumpfende Stadt*. Jest to, notabene, interesujący przykład pojęcia, które wywodząc się z języka niemieckiego weszło do międzynarodowego dyskursu. Mianem *schrumpfende Stadt* zaczęto określać w latach 1980. stare ośrodki przemysłowe, takie jak miasta Zagłębia Ruhry. Natomiast po 1989 r. *schrumpfende Stadt* stało się jednym z głównych pojęć, za pomocą których opisywano sytuację miast na obszarze byłej NRD.

Obecnie *schrumpfende Stadt* jest nadal często używanym pojęciem w niemieckich opracowaniach naukowych. Pojęcie to wciąż dobrze opisuje sytuację społeczno-ekonomiczną niektórych miast. Jednakże charakter dyskusji o miastach w ostatnich latach uległ pewnej zmianie, za której symbol uznać można pojęcie reurbanizacji. Reurbanizacja, wymieniona jako czwarta faza urbanizacji w modelu van den Berga i innych (1982), traktowana była przez pewien czas jako hipoteza badawcza. Tymczasem w ostatnich latach w Niemczech, choć z pewną ostrożnością, coraz częściej traktuje się reurbanizację jako rzeczywisty proces. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że zachodzące procesy są przejawami istotnej zmiany jakościowej w rozwoju miast. Z drugiej strony nie można wykluczyć, że pomimo iż pewne przesłanki zmian są widoczne, pojęcia takie jak reurbanizacja używane są jednak nieco na wyrost.

Biorąc pod uwagę zarysowany kontekst, celem niniejszego artykułu jest w szczególności odpowiedź na pytanie, w jakim zakresie zmiana dyskursu dotyczącego miast niemieckich znajduje swoje odzwierciedlenie w danych empirycznych. Artykuł składa się z przeglądu literatury oraz części empiryczno-badawczej. Wykorzystano w niej trzy wskaźniki: saldo migracji, zmianę liczby zatrudnionych oraz aktywność budowlaną, mierzoną liczbą mieszkań, na budowę których wydano pozwolenie. W odniesieniu do dwóch wskaźników dostępne były dane dotyczące lat 1995-2012, w jednym przypadku natomiast – okresu od 1999 do 2012 r. Zakres przestrzenny obejmuje 118 miast niemieckich dużej i średniej wielkości (ryc. 1, tab. 1), w tym wszystkie miasta wyłączone z powiatu (*kreisfreie Städte*), jak również miasta-landy (Berlin, Hamburg[1]), miasta o nietypowym statusie administracyjnym (Hanower, Saarbrücken) oraz te, które przez większość analizowanego okresu posiadały status *kreisfreie Stadt*, lecz utraciły go na skutek przeprowadzonych w ostatnich latach reform administracyjnych (są to niektóre miasta w Saksonii oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim).

[1] Zwykło się przyjmować, że w Niemczech są trzy miasta-landy: Berlin, Hamburg i Brema. W tym ostatnim przypadku mamy jednak do czynienia z dość nietypową sytuacją, gdyż w skład landu Brema wchodzą dwa miasta: Brema i Bremerhaven. Obydwa posiadają status *kreisfreie Stadt* i są uwzględnione w niniejszym opracowaniu.

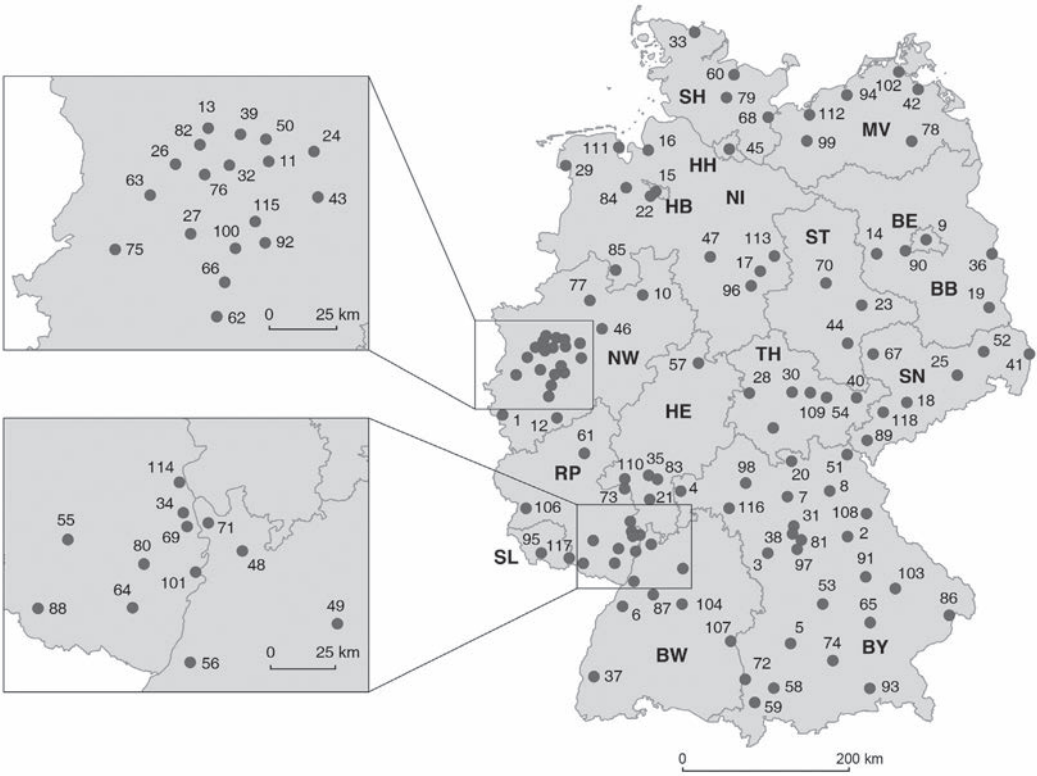

Oznaczenia krajów związkowych/*Denomination of federal states*:
BW - Badenia-Wirtembergia/*Baden-Württemberg*, BY - Bawaria/*Bavaria*, BE - Berlin/*Berlin*, BB - Brandenburgia/*Brandenburg*, HB - Brema/*Bremen*, NI - Dolna Saksonia/*Lower Saxony*, HH - Hamburg/*Hamburg*, HE - Hesja/*Hesse*, MV - Meklemburgia-Pomorze Przednie/*Mecklenburg-Vorpommern*, RP - Nadrenia-Palatynat/*Rhineland-Palatinate*, NW - Nadrenia Północna-Westfalia/*North Rhine-Westphalia*, SL - Saara/*Saarland*, SN - Saksonia/*Saxony*, ST- Saksonia-Anhalt/*Saxony-Anhalt*, SH - Szlezwik-Holsztyn/*Schleswig-Holstein*, TH - Turyngia/*Thuringia*

Ryc. 1. Rozmieszczenie miast uwzględnionych w badaniach empirycznych (liczby porządkowe są zgodne z numeracją w tabeli 1).

Opracowanie własne.

Locations of cities included in the empirical research (numbers correspond to numbering in Table 1).

Source: Author's own elaboration.

Tabela 1. Lista miast uwzględnionych w badaniach empirycznych
List of cities taken into account of by the empirical research

Lp. *No.*	Nazwa miasta *City name*	Liczba ludności* *Population**	Lp. *No.*	Nazwa miasta *City name*	Liczba ludności *Population**
1	Akwizgran	239 376	60	Kilonia	238 767
2	Amberg	41 684	61	Koblencja	108 867
3	Ansbach	39 642	62	Kolonia	1 019 019
4	Aschaffenburg	67 576	63	Krefeld	221 945
5	Augsburg	271 051	64	Landau in der Pfalz	43 559
6	Baden-Baden	52 505	65	Landshut	64 800
7	Bamberg	70 788	66	Leverkusen	159 650
8	Bayreuth	71 348	67	Lipsk	513 199
9	Berlin	3 350 612	68	Lubeka	211 196
10	Bielefeld	327 757	69	Ludwigshafen am Rhein	159 408
11	Bochum	362 399	70	Magdeburg	229 417
12	Bonn	308 700	71	Mannheim	293 043
13	Bottrop	116 786	72	Memmingen	41 397
14	Brandenburg an der Havel	71 265	73	Moguncja/Mainz	201 879
15	Brema	545 247	74	Monachium	1 376 614
16	Bremerhaven	108 231	75	Mönchengladbach	254 961
17	Brunszwik	244 814	76	Mülheim an der Ruhr	166 729
18	Chemnitz	240 080	77	Münster	294 996
19	Chociebuż/Cottbus	99 944	78	Neubrandenburg	64 995
20	Coburg	41 007	79	Neumünster	77 076
21	Darmstadt	146 885	80	Neustadt an der Weinstraße	52 295
22	Delmenhorst	73 476	81	Norymberga	492 603
23	Dessau-Roßlau	85 047	82	Oberhausen	210 131
24	Dortmund	571 745	83	Offenbach am Main	115 900
25	Drezno	519 238	84	Oldenburg (Oldenburg)	158 182
26	Duisburg	487 143	85	Osnabrück	155 069
27	Düsseldorf	591 666	86	Pasawa/Passau	48 831
28	Eisenach	41 726	87	Pforzheim	115 818
29	Emden	49 800	88	Pirmasens	40 461
30	Erfurt	202 719	89	Plauen	64 216
31	Erlangen	104 862	90	Poczdam	158 530
32	Essen	566 381	91	Ratyzbona	137 324
33	Flensburg	83 132	92	Remscheid	109 742

Lp. *No.*	Nazwa miasta *City name*	Liczba ludności* *Population**	Lp. *No.*	Nazwa miasta *City name*	Liczba ludności *Population**
34	Frankenthal (Pfalz)	46 826	93	Rosenheim	59 739
35	Frankfurt nad Menem	682 154	94	Rostock	202 350
36	Frankfurt nad Odrą	58 800	95	Saarbrücken	176 747
37	Fryburg Bryzgowijski	216 139	96	Salzgitter	98 342
38	Fürth	117 499	97	Schwabach	38 874
39	Gelsenkirchen	257 801	98	Schweinfurt	52 108
40	Gera	95 565	99	Schwerin	91 296
41	Görlitz	35 380	100	Solingen	155 198
42	Greifswald	55 051	101	Spira/Speyer	49 738
43	Hagen	186 788	102	Stralsund	57 862
44	Halle (Saale)	230 967	103	Straubing	44 871
45	Hamburg	1 726 230	104	Stuttgart	594 477
46	Hamm	176 457	105	Suhl	36 269
47	Hanower	511 811	106	Trewir/Trier	106 414
48	Heidelberg	149 375	107	Ulm	117 759
49	Heilbronn	117 124	108	Weiden in der Oberpfalz	41 709
50	Herne	154 725	109	Weimar	63 061
51	Hof	44 486	110	Wiesbaden	271 794
52	Hoyerswerda	54 169	111	Wilhelmshaven	76 736
53	Ingolstadt	126 981	112	Wismar	44 057
54	Jena	106 672	113	Wolfsburg	121 324
55	Kaiserslautern	97 038	114	Wormacja/Worms	79 627
56	Karlsruhe	294 014	115	Wuppertal	342 728
57	Kassel	192 364	116	Würzburg	124 513
58	Kaufbeuren	41 515	117	Zweibrücken	34 113
59	Kempten (Allgäu)	64 463	118	Zwickau	92 421

Liczby porządkowe zgodne z numeracją na rycinie 1. Polskie nazwy miast zgodnie z Urzędowym Wykazem Polskich Nazw Geograficznych Świata (2013). W przypadku nazw polskich rzadko używanych podano także nazwę niemiecką.

* w 2012 r. lub według najbardziej aktualnych danych.

Opracowanie własne.

Numbers correspond to numbering in Figure 1. Polish city names in accordance with the Official Register of Polish Geographical Names of The World (2013). Where the Polish name is not in common use, the German name was also given.

* in 2012, or according to the most recent data available.

Author's own elaboration.

Między miastem kurczącym się a reurbanizacją

Na rozwój miast niemieckich w dużym stopniu rzutuje fakt, że kraj ten po II wojnie światowej podzielony był na dwa państwa o odmiennych systemach politycznych i gospodarczych. W Republice Federalnej Niemiec (RFN) procesy suburbanizacji i deindustrializacji rozpoczęły się znacznie wcześniej, ale wcześniej też zainicjowana została odnowa obszarów śródmiejskich. W nowych landach niemieckich, czyli na obszarze dawnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD), rozpoczęte po zjednoczeniu procesy społeczno-ekonomiczne przebiegały bardzo dynamicznie. Specyfiką miast na wschodzie jest także to, że od 1989 r. mogły one w większym zakresie niż miasta z zachodu korzystać z pomocy państwa, obejmującej dotacje, ulgi podatkowe i inne preferencje dla inwestorów.

Po raz pierwszy rząd RFN wyasygnował specjalne fundusze na wsparcie odnowy miast w latach 1970. To wtedy właśnie problemy miast, np. w Zagłębiu Ruhry, stały się przedmiotem szerszej dyskusji, wówczas też po raz pierwszy w dyskursie pojawiło się pojęcie *schrumpfende Stadt*. Sytuacja nabrała jednak jakościowo innego wymiaru po zjednoczeniu Niemiec. W pierwszych latach po zjednoczeniu pomoc państwa dla nowych landów sprzyjała raczej procesowi suburbanizacji, który w stosunkowo krótkim czasie przybrał znaczące rozmiary (Herfert, 2004; Nuissl i Rink, 2005). Powstawaniu nowych osiedli na przedmieściach towarzyszyła depopulacja śródmieść i osiedli wielkopłytowych. Szybko rozwijał się także handel wielkopowierzchniowy, natomiast funkcja handlowa miast ulegała osłabieniu. Tylko w okresie od 1993 do 1996 r. w Niemczech wschodnich powstały 83 nowe centra handlowe, z tego większość na obszarach podmiejskich, na zachodzie Niemiec zaś w tym czasie otwarto tylko 24 takie obiekty (Heineberg, 2004, s. 45). Po zjednoczeniu upadła także większość zakładów przemysłowych powstałych w okresie socjalizmu.

Coraz trudniejsza sytuacja miast z obszaru byłej NRD, jak również wielu miast w zachodniej części Niemiec, skłoniła badaczy oraz decydentów do rewizji dotychczasowej koncepcji rozwoju, opartej na założeniu, że rozwój jest tożsamy ze wzrostem. K. Grossmann (2007) określa ten proces jako odejście od „paradygmatu wzrostu". Obecne już wcześniej (Häußermann i Siebel, 1988) w dyskursie naukowym pojęcie *schrumpfende Stadt* zaczęło zyskiwać coraz większą popularność, także w innych krajach (Lang i Tenz, 2003; Herfert 2004; Couch i inni, 2012). Pojęcie to, z języka niemieckiego przeniesione do j. angielskiego (*shrinking city*), jak i polskiego (miasto kurczące się) w formie zapożyczenia (kalki językowej), nie ma jednoznacznej definicji. Niekiedy za miasto kurczące się bywa uznawane każde miasto, którego liczba ludności zmniejsza się, choćby przez krótki czas. Wydaje się jednak, że nowym i istotnym elementem, jaki koncepcja *schrumpfende Stadt* wnosi do dyskusji naukowej jest założenie, że spadek znaczenia pewnych miast (przejawiający się spadkiem zaludnienia, zatrudnie-

nia etc.) jest zjawiskiem nie przejściowym, lecz długotrwałym – co więcej, na niektórych obszarach bardzo rozpowszechnionym i powiązanym nie z konkretnymi zdarzeniami (np. katastrofa naturalna, likwidacja głównego zakładu przemysłowego), lecz z uwarunkowaniami głębszej natury, które prowadzą do daleko idących zmian w hierarchii miast. Szerszą dyskusję dotyczącą zakresu znaczeniowego pojęcia „miasto kurczące się" prezentują T. Stryjakiewicz i inni (2014).

Generalnie rzecz biorąc, w latach 1990. w Niemczech dość rozpowszechnione były koncepcje, których wspólnym punktem odniesienia było to, co określić można jako kryzys miasta (Wiegandt, 2000). Niektórzy autorzy posunęli się nawet do postawienia tezy o dążeniu miast do zaniku (Krämer-Badoni i Petrowsky, 1996; Bose, 1997). Bardzo dużą popularność, także poza granicami Niemiec, zyskała koncepcja *Zwischenstadt* (Sieverts, 1997), czyli „miasta pomiędzy", stanowiącego antytezę tradycyjnego modelu miasta zwartego. Zgodnie z tą koncepcją przyszłością miast są przedmieścia, które w coraz większym stopniu przejmować będą funkcje ośrodków centralnych. Ostatecznie sam podział na miasto i przedmieścia może stracić rację bytu, a aglomeracja może stać się policentrycznym, rozproszonym *regionale Stadtlandschaft,* czyli „regionalnym krajobrazem miejskim" (Bölling i Sieverts, 2004). Wzmocnienie tendencji decentralizacyjnych wiązano z upowszechnieniem motoryzacji, procesami deindustrializacji i tercjaryzacji, a także, szczególnie w latach 1990., z rewolucją cyfrową. Jak jednak argumentuje S. Sassen (1999), w dobie informatyzacji tendencje do koncentracji przestrzennej paradoksalnie mogą się wzmacniać, a nie słabnąć, jak pierwotnie zakładano.

Z biegiem czasu kierunek dyskusji dotyczącej rozwoju miast w Niemczech uległ pewnej zmianie. O ile wcześniej silnie akcentowano kwestie związane z rozwojem przedmieść, o tyle w ostatnich latach coraz częściej pojawiają się pojęcia takie jak reurbanizacja (Brake i Herfert, 2011; Dangshat, 2007; Haase i inni, 2005), czy też renesans miast (Brühl i inni, 2005; *Renaissance*..., 2011; Dittrich-Wesbuer i inni, 2010). Nie są to terminy nowe, gdyż reurbanizacja pojawia się np. w klasycznym już niemal modelu czterech faz urbanizacji (van den Berg i inni, 1984). Koncepcje te zostały jednak w pewien sposób odświeżone, gdyż nie są traktowane już wyłącznie jako czyste hipotezy. Ponadto pojęcia te nie są – w przeciwieństwie do gentryfikacji, obecnej w niemieckim dyskursie od wielu lat – nacechowane jednoznacznie negatywnie. Reurbanizacja rozumiana jest jako szereg różnej natury procesów prowadzących do „ożywienia" miast, a zwłaszcza obszarów śródmiejskich, które nie muszą wcale wiązać się z wypieraniem starych mieszkańców przez nowych, bardziej zamożnych (Haase i inni, 2012). Używane jest w tym kontekście także pojęcie *sanfte Gentrifizierung*, czyli „łagodna gentryfikacja" (Wiest i Hill, 2004).

Czy rzeczywiście jednak są przesłanki do tego, aby mówić o istotnej zmianie jakościowej w rozwoju miast w Niemczech? Istotnie, w ostatnich latach zauważalna jest swego rodzaju moda na mieszkanie w mieście. Na terenach typu *brownfield* powstaje coraz więcej nowych inwestycji mieszkaniowych, a także

biurowych, a inwestycje tego rodzaju często wspierane są ze środków publicznych (Dziomba, 2009). To wyraźna zmiana w porównaniu do lat 1990., kiedy to zwłaszcza na obszarze wschodnich Niemiec wspierano głównie inwestycje typu *greenfield*. Projekt zagospodarowania dawnego terenu portowego *Hafen City* w Hamburgu to zapewne najbardziej znany, lecz bynajmniej niejedyny przykład tego rodzaju inwestycji (Tölle, 2005). Duży popyt na mieszkania w centralnych lokalizacjach często jest zaskoczeniem dla samych deweloperów i władz miejskich (Brühl i inni, 2005). Mówiąc o procesach reurbanizacji, nie można także pomijać roli odnowionej, z reguły przy dużym zaangażowaniu środków publicznych, historycznej zabudowy.

Biorąc pod uwagę wskaźniki demograficzne, scenariusz zaniku miast prognozowany przez niektórych autorów w latach 1990. zdaje się nie potwierdzać. Ogólnie rzecz biorąc, w okresie po zjednoczeniu sytuacja demograficzna miast niemieckich była na tle europejskim umiarkowanie korzystna. Ściśle rzecz ujmując, w latach 1990-2010 liczba ludności około 20% miast zmniejszyła się, w około 15% przypadków zmiana liczby ludności była bliska zeru, natomiast pozostałe miasta charakteryzował wzrost liczby ludności (Wiechmann i Wolff, 2014). Należy wszakże mieć na uwadze, że podstawowy wskaźnik demograficzny, jakim jest liczba ludności, odzwierciedla tylko jeden z aspektów rozwoju miast. Dlatego w niniejszym artykule analizy empiryczne oparte zostały na trzech wskaźnikach z różnych dziedzin.

Reasumując, stwierdzić można, że dyskusję dotyczącą rozwoju miast w Niemczech cechuje współcześnie pewien dualizm. Z jednej strony nadal silnie obecne są wątki akcentujące kryzys miasta, czego przejawem jest popularność pojęcia *schrumpfende Stadt*. Z drugiej strony pojawiają się wątki nowe, które z kolei wskazują na pewne przesłanki renesansu miast czy też reurbanizacji. W kolejnej części artykułu starano się odpowiedzieć na pytanie, na ile zmiana w warstwie dyskursu naukowego znajduje odzwierciedlenie w warstwie empirycznej.

Zróżnicowanie rozwoju miast w świetle wybranych wskaźników

Do analizy empirycznej rozwoju miast w Niemczech wykorzystano dane pochodzące z internetowej bazy Federalnego Urzędu Statystycznego (*Statistisches Bundesamt)* oraz z urzędów statystycznych poszczególnych landów. Uwzględniono trzy wskaźniki: (1) saldo migracji, czyli różnicę pomiędzy napływem a odpływem migracyjnym w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, (2) wskaźnik zmian zatrudnienia, czyli roczną procentową zmianę liczby osób zatrudnionych objętych ubezpieczeniem społecznym (*sozialversicherungspflichtig Beschäftigte*), (3) wskaźnik aktywności budowlanej, wyrażonej za pomocą liczby mieszkań, na budowę których wydano pozwolenie, w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Jeśli chodzi o saldo migracji oraz pozwolenia na budowę, dostępne były dane dla lat 1995-2012, natomiast dane o zatrudnieniu – od roku 1999. Aby

analiza była przejrzysta, przedział czasowy 1995-2012 podzielono na trzy okresy, dla których obliczono wartości średnie: od 1995 do 2000, od 2001 do 2006 oraz od 2007 do 2012 r. W przypadku zatrudnienia, dane dla pierwszego okresu obejmują tylko lata 1999 i 2000. Obliczono także średnią wartość każdego ze wskaźników dla całego analizowanego okresu. Wszystkie dane zostały wprowadzone do geograficznej bazy, a następnie przedstawione w postaci map tematycznych. Dla ułatwienia analizy, na mapach uwidoczniono także dawną granicę pomiędzy Republiką Federalną Niemiec, określaną w tekście jako „Niemcy zachodnie" lub „stare landy" a Niemiecką Republiką Demokratyczną, określaną jako „Niemcy wschodnie" lub „nowe landy".

Saldo migracji

Dane migracyjne stanowią dość istotną przesłankę do odpowiedzi na pytanie, na ile zmiany w rozwoju miast niemieckich w ostatnich latach miały znaczący jakościowo charakter. Strumienie migracyjne – inaczej niż ruch naturalny ludności – zależne są w dużym stopniu od uwarunkowań lokalnych, przez co pokazują swego rodzaju siłę „przyciągania" (lub „odpychania") miast. Dlatego ich analiza jest bardzo pomocna w stwierdzeniu, czy w danym mieście zachodzi proces kurczenia się, czy sytuacja demograficzna jest stabilna, czy też można mówić o reurbanizacji.

Pod względem zróżnicowania salda migracji w analizowanym okresie wyróżnić można trzy grupy miast: (1) miasta położone na obszarze b. NRD, które w większości odznaczały się saldem ujemnym, (2) miasta z północnych i środkowych landów Niemiec zachodnich, których salda migracji były zróżnicowane, (3) miasta regionów południowych (Bawaria, Badenia-Wirtembergia, Hesja), których saldo migracji niemal we wszystkich przypadkach było dodatnie. Od 1995 do 2000 r. większość miast odznaczała się ujemnym saldem migracji, natomiast w późniejszych latach liczba miast o saldzie dodatnim wyraźnie wzrosła (ryc. 2).

W okresie od 1995 do 2000 roku odpływ przeważał nad napływem w prawie wszystkich miastach Niemiec wschodnich, a także w wielu miastach na zachodzie, zwłaszcza w części centralnej i północnej. Co charakterystyczne dla tego okresu, niemal wszystkie miasta z obszaru byłej NRD odznaczały się saldem ujemnym, co wynikało z nałożenia się w czasie dwóch procesów: odpływ w stronę starych landów w poszukiwaniu pracy, który rozpoczął się tuż po otwarciu granicy i był szczególnie nasilony przez kilka pierwszych lat po zjednoczeniu, zbiegł się z procesem suburbanizacji, który na wschodzie Niemiec szybciej niż w innych krajach postsocjalistycznych przybrał znaczące rozmiary (Brake i inni, 2001). Także w Niemczech zachodnich suburbanizacja istotnie wpływała na saldo migracji. Natomiast czynnikiem decydującym o kształtowaniu się ruchów migracyjnych w skali makro było zróżnicowanie sytuacji gospodarczej. Miasta z bardziej zamożnych regionów południowych odznaczały się korzystniejszymi saldami migracji niż miasta portowe czy też miasta Zagłębia Ruhry.

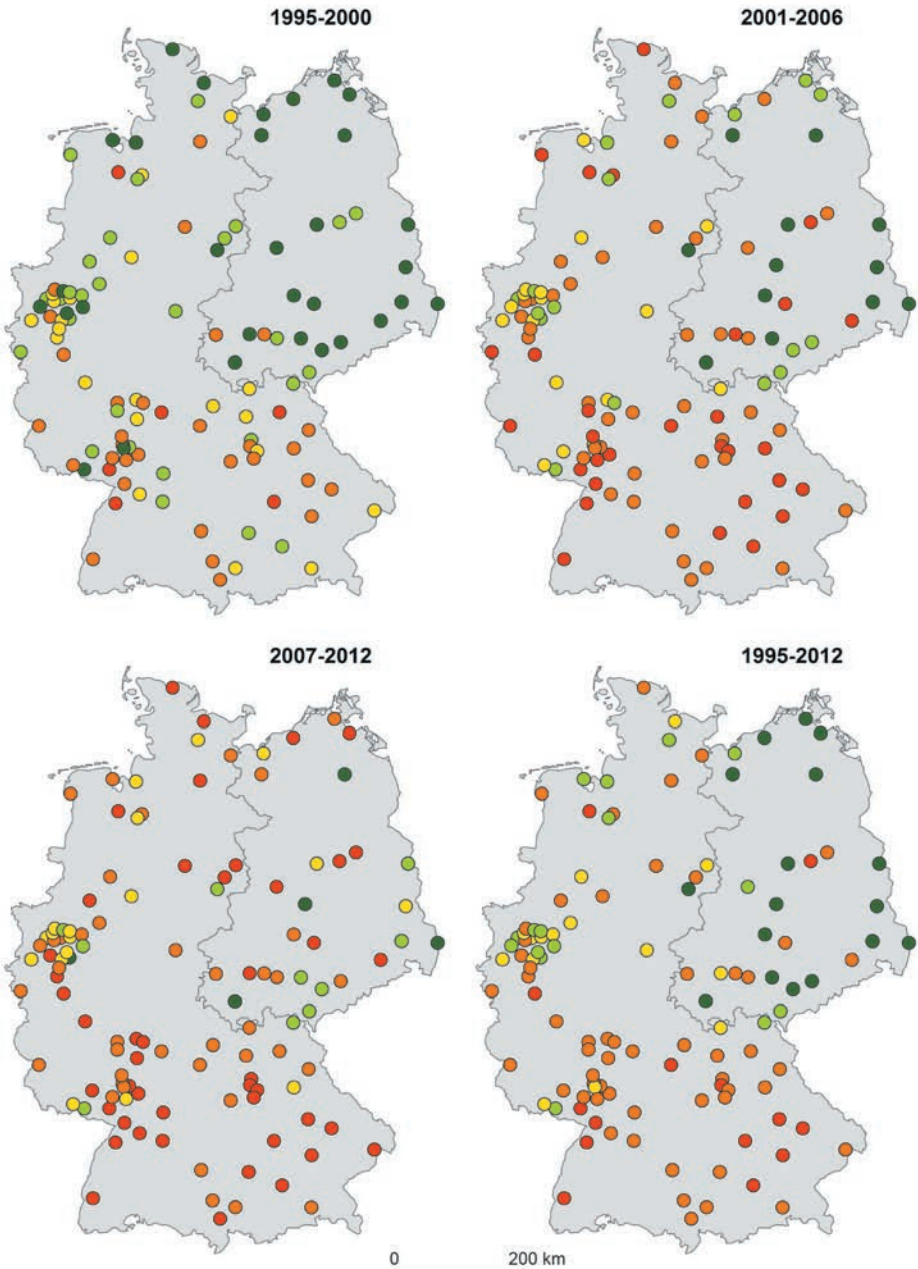

Roczne saldo migracji, liczba osób/1000 mieszkańców:
Annual migration balance, persons per 1000 inhabitants:

● <(–5) ● (–5) - (–1) ● (–1) - 1 ● 1-5 ● >5

W okresie od 2001 do 2006 r. w większości analizowanych miast nastąpiła poprawa salda migracji w porównaniu do okresu poprzedniego. W nowych landach sytuacja była zróżnicowana: część miast, głównie mniejszych i peryferyjnie położonych, odznaczała się nadal saldem ujemnym, natomiast niektóre większe ośrodki osiągnęły saldo dodatnie. Fakt ten wiązać można zarówno z ograniczeniem migracji na zachód, jak i z osłabieniem procesu suburbanizacji (Herfert, 2004). W szczególności, dodatnie saldo migracji wystąpiło w miastach pełniących istotne funkcje administracyjne (Berlin – nowe funkcje stołeczne, Poczdam – sąsiedztwo Berlina), przeżywających ożywienie gospodarcze (Drezno, Jena), czy też takich, w których w granice miasta włączona została część przedmieść (Lipsk, zmiana granic w 1999 r.). W skali całych Niemiec, podobnie jak w poprzednim okresie, najkorzystniejszymi saldami migracji odznaczały się miasta z najzamożniejszych regionów południowych. Także tutaj nastąpiła wyraźna poprawa sytuacji: o ile w latach 1995-2000 wśród miast Bawarii i Badenii-Wirtembergii zdarzały się ujemne salda migracji, o tyle w okresie 2001-2006 niemal wszystkie miasta z tych regionów odnotowały saldo dodatnie. Podobnie było w Zagłębiu Ruhry. Lata 2001-2006 można scharakteryzować jako okres przejściowy, w którym liczba miast o ujemnym saldzie migracji była wciąż dość duża, jednak liczba miast o saldzie dodatnim wyraźnie wzrosła.

W okresie od 2007 do 2012 r. tendencja poprawy salda migracji miast utrzymała się. Na wschodzie powiększyła się grupa miast odznaczających się saldem dodatnim. W grupie miast, których saldo migracji pozostało ujemne, znalazły się m.in. Görlitz (Brandenburgia) oraz Neubrandenburg (Meklemburgia-Pomorze Przednie). Cechą wspólną tych dwóch oraz kilku innych miast o podobnej sytuacji jest peryferyjne położenie oraz to, że po upadku socjalizmu utraciły swoją podstawową bazę przemysłową. Przypadek Görlitz, gdzie zainwestowano znaczące fundusze w renowację historycznej starówki, bywa przedstawiany przez krytyków jako dowód na niepowodzenie procesu transformacji. Jednakże, dla całościowego obrazu sytuacji, należałoby wspomnieć także o miastach takich jak Lipsk czy Drezno, w których odnowione (czy też, jak w przypadku Drezna – zrekonstruowane) starówki stały się czynnikiem przyciągającym nowych mieszkańców. Fakt ten dostrzeżony został nawet w badaniach dotyczących mobilności zawodowej (Buch i inni, 2013). Także w zachodniej części Niemiec saldo migracji wielu miast prezentowało się korzystniej niż w poprzednim okresie, a dość

Ryc. 2. Przestrzenne zróżnicowanie salda migracji w analizowanych miastach

Opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt oraz urzędów statystycznych landów. Zaznaczono dawną granicę pomiędzy Republiką Federalną Niemiec a Niemiecką Republiką Demokratyczną

Spatial differentiation characterising migration balances in the cities investigated

Author's own elaboration based on data from *Statistisches Bundesamt* and statistical offices of the federal states. The former border between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic has been marked for information purposes

utrwalony schemat zróżnicowania regionalnego nie uległ znaczącym zmianom. Sytuacja na południu była bardziej korzystna niż na północy, natomiast Zagłębie Ruhry odznaczało się niekorzystnie na tle reszty kraju.

Reasumując, w analizowanym okresie zaobserwowano ogólną tendencję do poprawy sytuacji migracyjnej w miastach niemieckich (tab. 2), przy tym na obszarze Niemiec wschodnich zmiany były bardziej dynamiczne niż w zachodnich. Na zachodzie dość utrwalony był podział na południe, z dodatnim saldem migracji oraz znajdującą się w nieco gorszej sytuacji północ. Natomiast na wschodzie początkowo prawie wszystkie miasta miały saldo ujemne, a z biegiem lat następowało zróżnicowanie. Część miast przełamała niekorzystną tendencję i osiągnęła saldo dodatnie, w pozostałych utrzymał się długotrwały trend spadkowy.

Tabela 2. Saldo migracji analizowanych miast w latach 1995-2012
Migration balances characterising the cities investigated, 1995-2012

Saldo migracji na 1000 mieszk. *Migration balance per 1000 res.*	Lata / *Years*			
	1995-2000	2001-2006	2007-2012	1995-2012
< –5	31	12	5	17
–5 - –1	28	17	10	1
–1 - 1	23	18	19	16
1 - 5	30	41	39	55
> 5	6	30	45	14
Ogółem miast / *Total no. of cities*	118	118	118	118

Opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt oraz urzędów statystycznych landów.

Author's own elaboration based on data from *Statistisches Bundesamt* and statistical offices of the federal states.

Opierając się na przedstawionych danych można stwierdzić, że proces kurczenia się w ujęciu demograficznym najpowszechniej występował w okresie od 1995 do 2000 r., kiedy to dotyczył większości miast we wschodnich Niemczech oraz niemałej ich grupy w części zachodniej, szczególnie w Zagłębiu Ruhry oraz na północy kraju. W kolejnych latach liczba miast kurczących się zmalała, wzrosła natomiast liczba miast o stabilnej sytuacji migracyjnej oraz takich, w których zaobserwować można pewne przesłanki procesu reurbanizacji.

Zatrudnienie

W analizach dotyczących procesu kurczenia się miast stosunkowo rzadko wykorzystywane są wskaźniki inne niż demograficzne. Także w pojawiających się w ostatnich latach opracowaniach dotyczących procesu reurbanizacji tylko marginalnie uwzględnia się np. wskaźniki ekonomiczne. Jest to uwarunkowane

różnymi względami, między innymi odwoływaniem się do określonych ujęć teoretycznych, a także dostępnością danych. Jednakże rozwój demograficzny i ekonomiczny nie przebiegają w oderwaniu od siebie (zwłaszcza w długim okresie), dlatego wskazane jest wzięcie pod uwagę wskaźników z obydwu dziedzin.

W niniejszym artykule wykorzystane zostały dane dotyczące liczby osób zatrudnionych objętych ubezpieczeniem społecznym (*sozialversicherungspflichtig Beschäftigte*) od 1998 r. Ze względu na potrzebę zilustrowania zmian zatrudnienia w relacji rok do roku, zakres czasowy analizy obejmuje lata 1999-2012. W okresie tym poziom zatrudnienia w analizowanych miastach odznaczał się dużą dynamiką. Zauważalna jest cykliczność rozwoju gospodarki, wyrażająca się spadkami zatrudnienia w latach 2001-2006 i ponownym ożywieniem w okresie od 2007 do 2012 r. (ryc. 3).

W latach 1999-2000 wzrastało zatrudnienie w większości miast niemal całych Niemiec, choć w części wschodniej spadki były zjawiskiem bardziej rozpowszechnionym. Znaczący spadek zatrudnienia nastąpił w miastach mniejszych i położonych peryferyjnie, takich jak Hoyerswerda, Görlitz, Chociebuż (Cottbus) czy Frankfurt nad Odrą. Zatrudnienie w miastach dużych utrzymywało się na stabilnym poziomie (Berlin, Poczdam, Erfurt) lub nawet wzrastało (Drezno, Jena, Lipsk). Na zachodzie Niemiec spadek zatrudnienia w miastach był zjawiskiem sporadycznym. Zatrudnienie wzrastało nawet w większości miast Zagłębia Ruhry, o dość niekorzystnej sytuacji ekonomicznej ze względu na restrukturyzację przemysłu ciężkiego.

Pogorszenie sytuacji na rynku pracy nastąpiło w okresie od 2001 do 2006 r. W rezultacie w większości miast liczba zatrudnionych zmniejszyła się. Z niekorzystnego trendu wyłamały się nieliczne miasta, głównie prężne gospodarczo ośrodki z Bawarii, takie jak Monachium, Ingolstadt czy Ratyzbona. Recesja silnie natomiast dała znać o sobie w miastach nowych landów. Spadek zatrudnienia był zjawiskiem powszechnym, a w niektórych miastach (w tym także w stołecznym Berlinie) przybrał znaczne rozmiary. Rynki pracy w miastach byłej NRD dość silnie zareagowały więc na okres dekoniunktury. Trudna sytuacja wystąpiła także w bazujących na tradycyjnym przemyśle ciężkim miastach Zagłębia Ruhry.

Znacznie lepiej koniunktura na rynku pracy przedstawiała się w latach 2007-2012. Zatrudnienie wzrosło w większości miast zarówno w zachodniej, jak i wschodniej części Niemiec. Wyjątkiem były niektóre miasta z obszaru byłej NRD. Ponieważ najczęściej zatrudnienie malało w tych miastach także w poprzednich latach, zaliczyć je można do grupy ośrodków o szczególnie trudnej sytuacji na rynku pracy. Po likwidacji zakładów przemysłowych powstałych w okresie socjalizmu miasta te nie zdołały przyciągnąć znaczących nowych inwestycji. Tym samym miasta, które w okresie socjalizmu były w awangardzie rozwoju gospodarczego, na skutek nieprzystosowania do nowych realiów ustrojowych pogrążyły się w głębokiej i długotrwałej recesji, jak Neubrandenburg (likwidacja zakładów zbrojeniowych, produkujących niegdyś na potrzeby państw

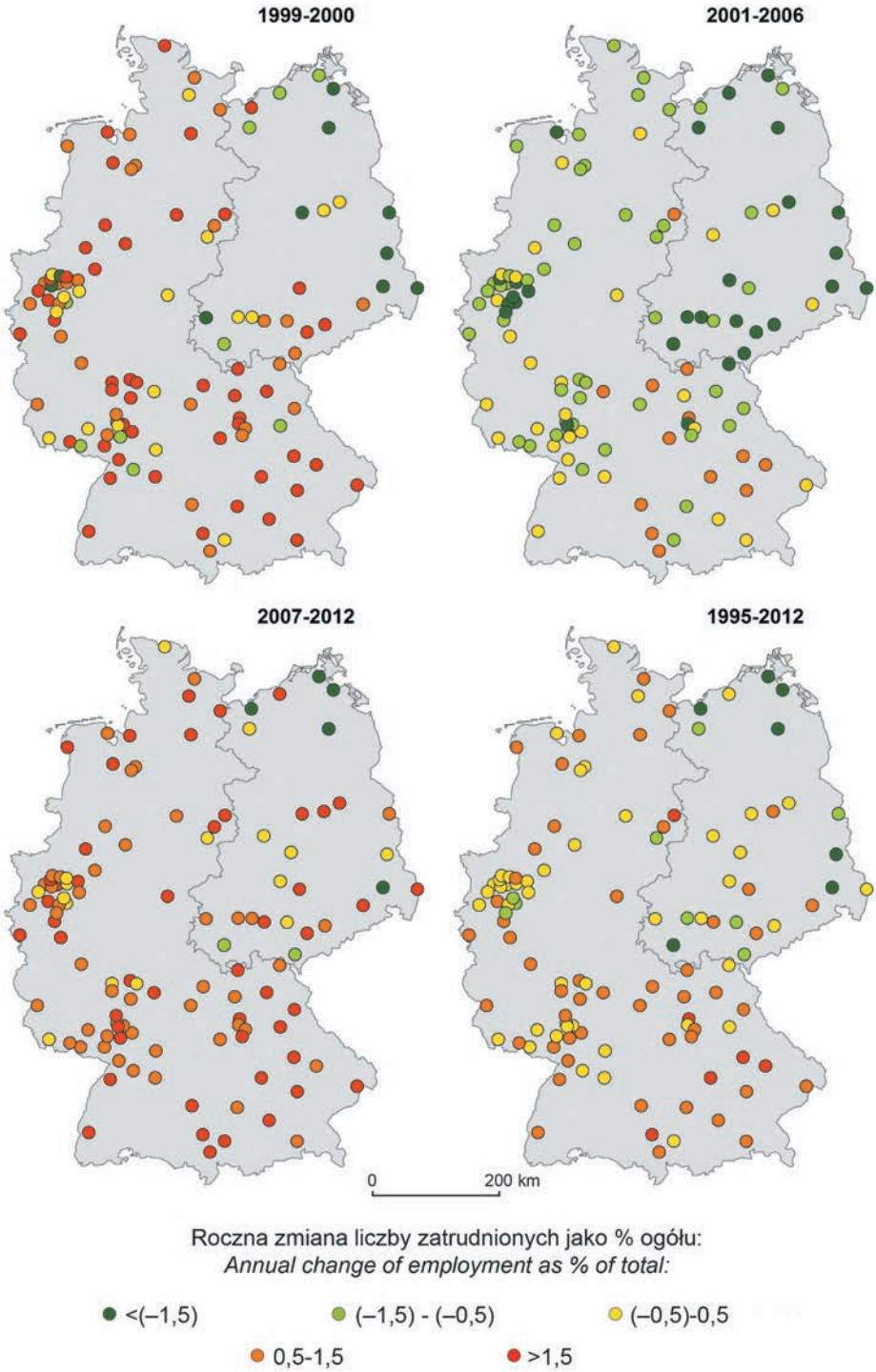
1999-2000
2001-2006
2007-2012
1995-2012
0
200 km
Roczna zmiana liczby zatrudnionych jako % ogółu:
Annual change of employment as % of total:
<(–1,5)
(–1,5) - (–0,5)
(–0,5)-0,5
0,5-1,5
>1,5

Układu Warszawskiego), Stralsund i Wismar (restrukturyzacja przemysłu stoczniowego) czy Hoyerswerda (upadek praktycznie całego przemysłu, w tym swego czasu największego w NRD kombinatu budowlanego).

Podsumowując zmiany liczby zatrudnionych w analizowanym okresie stwierdzić można, że sytuacja na rynku pracy w większości miast – i z zachodu, i ze wschodu Niemiec – poprawiła się (tab. 3). Ponadto miasta z obu części Niemiec, pomimo że znajdują się na różnych poziomach rozwoju gospodarczego, z reguły podobnie reagowały na zmiany koniunktury. O ile korzystna sytuacja na rynku pracy w silnych gospodarczo regionach takich jak Bawaria czy Badenia-Wirtembergia nie zaskakuje, o tyle zwracają uwagę pozytywne zmiany, jakie dokonały się w miastach takich jak Drezno, Lipsk czy Jena. W raporcie z 2013 r. dotyczącym sytuacji w Niemczech po zjednoczeniu zwrócono uwagę na fakt, że na obszarze byłej NRD dokonała się swego rodzaju reindustrializacja (*Jahresbericht…*, 2013).

Tabela 3. Zmiana liczby zatrudnionych objętych ubezpieczeniem społecznym w analizowanych miastach w latach 1999-2012

Changes in the numbers of employed persons with social insurance in the cities investigated in the years 1999-2012

Zmiana liczby zatrudnionych objętych ubezpieczeniem społecznym w ciągu roku (%) *Annual change of the number of employed persons covered by the social insurance* (%)	Lata / *Years*			
	1999-2000	2001-2006	2007-2012	1999-2012
< –1,5	10	29	1	3
–1,5 - –0,5	10	46	3	9
–0,5 - 0,5	20	31	20	51
0,5 - 1,5	29	12	45	48
> 1,5	49	0	49	7
Ogółem miast / *Total number of cities*	118	118	118	118

Opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt oraz urzędów statystycznych landów.

Author's own elaboration based on data from *Statistisches Bundesamt* and statistical offices of the federal states.

Ryc. 3. Przestrzenne zróżnicowanie zmian liczby zatrudnionych objętych ubezpieczeniem społecznym w analizowanych miastach

Opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt oraz urzędów statystycznych landów.

Spatial differentiation to the change in the number of employed persons with social insurance in the cities investigated

Author's own elaboration based on data from *Statistisches Bundesamt* and statistical offices of the federal states.

Gospodarka wschodniej części Niemiec pozostaje pod wieloma względami słabsza niż części zachodniej. Jak zwraca się uwagę w cytowanym raporcie, we wschodnich Niemczech brakuje dużych przedsiębiorstw inwestujących w innowacje i produkujących na rynki zagraniczne. Pozytywnie na ogólny obraz sytuacji rzutuje obecność Berlina, który po zjednoczeniu nie tylko odzyskał funkcje stołeczne, lecz także w coraz większym stopniu odgrywa znaczącą w skali europejskiej rolę w dziedzinie gospodarki kreatywnej i technologii informacyjnych. Wymowny jest jednak fakt, że żadne z 30 przedsiębiorstw notowanych na głównym indeksie giełdy we Frankfurcie nad Menem (DAX) nie ma swojej siedziby w nowych landach. Z drugiej strony, udział przemysłu w całkowitej wytworzonej wartości dodanej wynosi obecnie w Niemczech wschodnich 18% i tym samym jest wyższy niż np. we Francji czy Wielkiej Brytanii (*ibidem*, s. 15), co w pierwszych latach po zjednoczeniu wydawało się mało prawdopodobne.

Reasumując, analizę wskaźników zatrudnienia uznać można za wartościowe uzupełnienie analizy wskaźników migracyjnych. W szczególności, ożywienie na rynku pracy we wschodnich Niemczech w latach 1999-2000 (zwłaszcza w Lipsku, Dreźnie i kilku innych miastach Saksonii oraz Turyngii) może być interpretowane jako zapowiedź poprawy sytuacji migracyjnej, która nastąpiła w latach kolejnych. Innymi słowy, proces kurczenia się w wymiarze ekonomicznym przerwany został wcześniej niż w wymiarze demograficznym. Dane dla lat 2007-2012 pokazują ogólnie dobrą koniunkturę ekonomiczną w miastach w skali całego kraju, co może świadczyć, że gospodarka Niemiec dość pomyślnie przeszła przez okres globalnego kryzysu.

Aktywność budowlana

Ostatnim elementem części empirycznej jest analiza przestrzennego zróżnicowania aktywności budowlanej. Została ona wyrażona za pomocą liczby mieszkań, na budowę których wydane zostały pozwolenia, w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Analizując dane z okresu od 1995 do 2012 roku stwierdzić można, że najwyższą aktywnością budowlaną odznaczały się miasta z Bawarii oraz, co nieco zaskakujące, ze wschodnich Niemiec. Trzeba jednak zaznaczyć, że zwłaszcza w tym drugim przypadku poziom aktywności budowlanej był bardzo zróżnicowany w czasie (ryc. 4).

W okresie od 1995 do 2000 roku aktywność budowlana na obszarze zachodnich Niemiec była ogólnie dość wysoka. Regiony z części południowej prezen-

Ryc. 4. Przestrzenne zróżnicowanie aktywności budowlanej w analizowanych miastach
Opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt oraz urzędów statystycznych landów.

Spatial differentiation to construction activity in the cities investigated
Author's own elaboration based on data from *Statistisches Bundesamt* and statistical offices of the federal states.

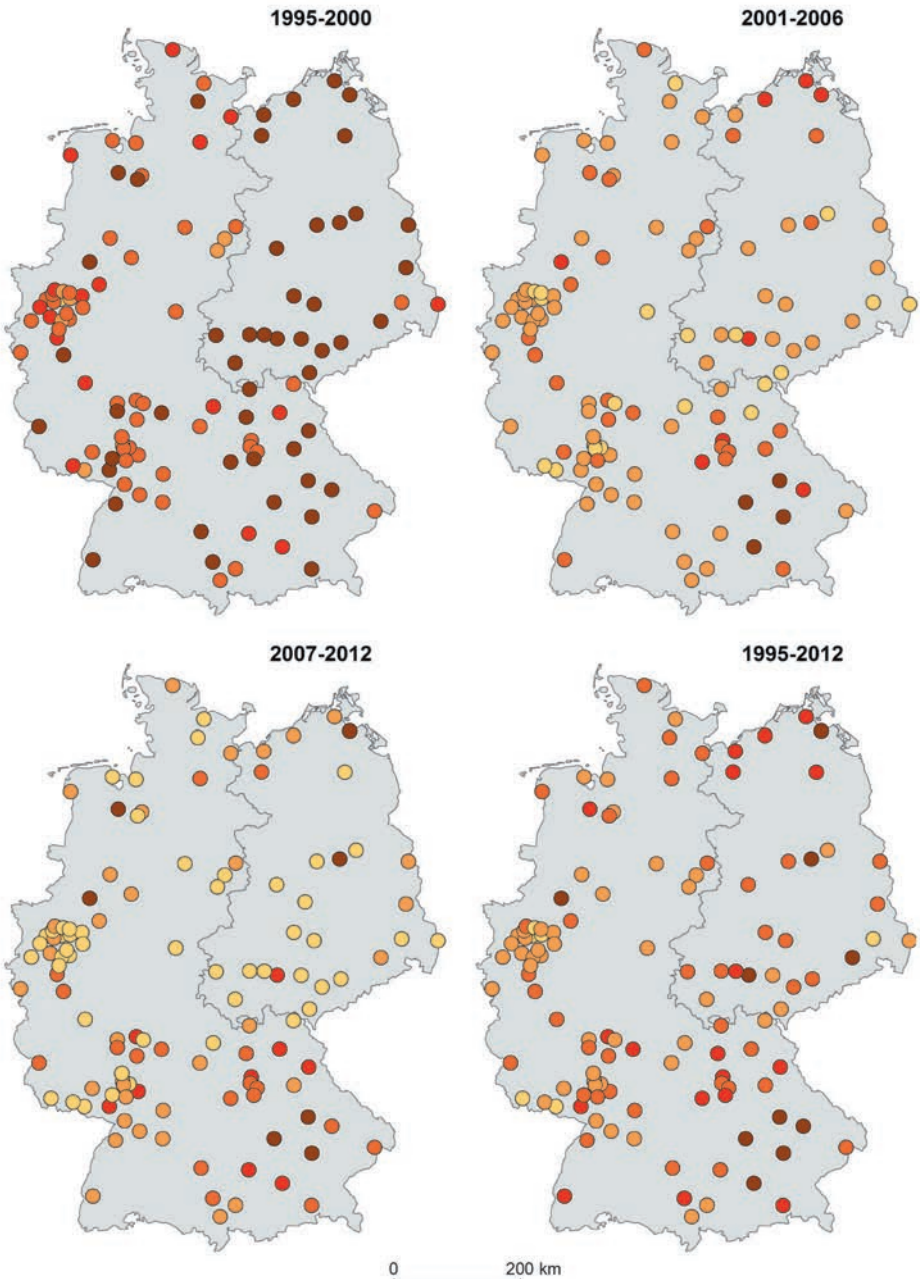

Liczba mieszkań, na budowę których wydano pozwolenia, na 1000 mieszkańców (rocznie):
Permitted housing units per 1,000 inhabitants per year:

0-1,5 1,5-2,5 2,5-3,5 3,5-4,5 >4,5

towały się lepiej niż regiony z części środkowej i północnej. Bardzo interesujący proces zachodził jednak w tym czasie na obszarze Niemiec wschodnich. Liczba pozwoleń wydawanych na budowę w krótkim czasie osiągnęła niebywałe wręcz rozmiary. Wynikało to z faktu, że po zjednoczeniu nowe landy stały się przedmiotem wzmożonego zainteresowania inwestorów z zachodniej części Niemiec. Do inwestowania na obszarze byłej NRD zachęcało także państwo poprzez subwencje i ulgi podatkowe.

Problem niedoboru mieszkań, z którym inne kraje postsocjalistyczne, m.in. Polska, borykają się nadal, został w stosunkowo krótkim czasie rozwiązany. Obecnie Niemcy wschodnie odznaczają się obok Hiszpanii najwyższą liczbą mieszkań w przeliczeniu na 1000 mieszkańców w Unii Europejskiej (*Housing Statistics*..., 2010). Ponieważ jednak w pierwszych latach po zjednoczeniu inwestowano głównie w budowę nowych mieszkań, a w mniejszym stopniu w renowację, w istniejącej zabudowie pojawiły się na dużą skalę pustostany (Banse i Effenberger, 2002). Wprawdzie liczbę pustostanów udało się w pewnym stopniu ograniczyć, między innymi dzięki wsparciu ze strony państwa, obejmującemu m.in. realizowany od 2002 roku program „Stadtumbau Ost", jednak problem ten nie został rozwiązany całkowicie.

W latach 2001-2006 wyraźnie zmniejszyła się liczba pozwoleń na budowę w niemal wszystkich analizowanych miastach. Z ogólnego trendu wyłamały się uprzemysłowione miasta południowej Bawarii (Monachium, Ingolstadt, Lanshut, Ratyzbona). Spowolnienie w sektorze budowlanym było odczuwalne zwłaszcza na wschodzie Niemiec, gdzie większość miast przeszła z fazy dynamicznej ekspansji do fazy stagnacji. Wynikało to po pierwsze z tego, że duża podaż nowych mieszkań w latach poprzednich w znacznym stopniu nasyciła rynek, a po drugie z faktu, że inwestycje w większym stopniu zostały ukierunkowane na renowację istniejących zasobów, m.in. w wyniku różnych form zachęty państwa (Lang i Tenz, 2003).

Nieco większą aktywnością budowlaną we wschodnich Niemczech odznaczały się niektóre miasta takie jak Rostock, Schwerin i Greifswald, co w pewnym stopniu wiązać można z ich nadmorskim położeniem. W miastach zachodniej części Niemiec także nastąpił pewien spadek liczby pozwoleń w porównaniu do poprzedniego okresu, jednak nie był on tak znaczący jak w przypadku miast ze wschodu. Poza wymienionymi wcześniej miastami bawarskimi, podaż nowych mieszkań w większości miast zachodniej części Niemiec była na niskim lub umiarkowanym poziomie.

W okresie od 2007 do 2012 r. w większości miast utrzymywała się umiarkowana bądź słaba aktywność budowlana. Odczuwalny był wpływ globalnego kryzysu finansowego i ekonomicznego, który spowodował także spowolnienie w sektorze budowlanym. Na tle ogółu ponownie pozytywnie wyróżniały się miasta z południowej Bawarii. Wysoka aktywność budowlana występowała także punktowo w niektórych miastach zarówno zachodnich, jak i wschodnich. Przyczyn tego

stanu rzeczy upatrywać należy prawdopodobnie w lokalnych uwarunkowaniach. Na przykład w Münster (Nadrenia-Północna Westfalia) popyt na nowe mieszkania wynikać może z faktu, że jest to znaczący ośrodek akademicki, Oldenburg (Dolna Saksonia) jest rozwijającym się centrum technologii informatycznych, a dla Poczdamu (Brandenburgia) istotnym czynnikiem jest zapewne sąsiedztwo Berlina. Przy bardziej szczegółowej analizie danych, pewne oznaki ożywienia budownictwa mieszkaniowego zauważalne są w ostatnich latach analizowanego okresu (2011, 2012). Dotyczy to także niektórych miast na wschodzie Niemiec, takich jak Lipsk czy Drezno, gdzie zaobserwowano skokowy wzrost liczby pozwoleń na budowę.

Reasumując, ogólnie rzecz ujmując po 2000 roku w analizowanych miastach nastąpił dość znaczący spadek aktywności budowlanej (tab. 4), na który złożyły się dwa procesy o częściowo odmiennej naturze. Na zachodzie spadek można intepretować jako przejaw cyklicznego pogorszenia się ogólnej koniunktury gospodarczej. Na wschodzie natomiast aktywność budowlana obniżyła się z bardzo wysokiego poziomu w okresie 1995-2000 do niskiego w 2007-2012. Wiązać to należy nie tylko z czynnikami *stricte* koniunkturalnymi, lecz także z ograniczeniem proinwestycyjnej polityki państwa, która legła u podstaw nadzwyczaj wysokiej aktywności budowlanej na obszarze nowych landów w pierwszej dekadzie po zjednoczeniu Niemiec. W konsekwencji, po wyeliminowaniu zachęt inwestycyjnych liczba pozwoleń na budowę w znacznie większym stopniu zmniejszyła się na wschodzie Niemiec niż na zachodzie. Gdyby sytuację miast na wschodzie Niemiec oceniać wyłącznie przez pryzmat aktywności budowla-

Tabela 4. Aktywność budowlana w analizowanych miastach w latach 1995-2012
Construction activity in the cities investigated in the years 1995-2012

Liczba mieszkań, na budowę których wydano pozwolenie na 1000 mieszk. *Number of permitted housing units per 1000 res.*	Lata / *Years*			
	1995-2000	2001-2006	2007-2012	1995-2012
< 1,5	3	21	50	7
1,5 - 2,5	7	60	34	45
2,5 - 3,5	42	25	18	38
3,5 - 4,5	17	8	9	18
> 4,5	49	4	7	10
Ogółem miast / *Total number of cities*	118	118	118	118

Opracowanie własne na podstawie danych Statistisches Bundesamt oraz urzędów statystycznych landów.

Author's own elaboration based on data from *Statistisches Bundesamt* and statistical offices of the federal states.

nej, można by dojść do całkowicie błędnego wniosku, że zjawisko kurczenia się w drugiej połowie lat 1990. właściwie tam nie występowało. W istocie jednak miał tam miejsce sztucznie pobudzony boom inwestycyjny, przy pogarszającej się sytuacji demograficznej i ekonomicznej.

Wnioski

Niniejszy artykuł miał na celu przedstawienie zróżnicowania rozwoju miast w Niemczech na podstawie literatury i analizy danych empirycznych. We wstępie postawiono tezę, że w dyskusji dotyczącej rozwoju miast w Niemczech dokonała się w ostatnich latach pewna zmiana. Przegląd literatury potwierdził, że pojawiły się pewne nowe istotne wątki, a koncepcje, których punktem odniesienia jest kryzys miasta, nie są już tak jednoznacznie dominujące. Wprawdzie miasto kurczące się, czyli *schrumpfende Stadt*, pozostaje istotnym elementem dyskursu, lecz z drugiej strony znacznie częściej pojawiają się pojęcia takie, jak reurbanizacja czy też renesans miast.

Można zauważyć pewną zgodność pomiędzy *Leitfaden* dyskursu naukowego w Niemczech i kierunkiem rozwoju miast wyrażonym poprzez wybrane dane demograficzne i społeczno-ekonomiczne. Wydaje się zatem, że istnieją przesłanki ku temu, aby mówić o pozytywnej zmianie w rozwoju miast niemieckich w latach 1995-2012. Świadczy o tym przede wszystkim wyraźna poprawa salda migracji, której często towarzyszy wzrost liczby zatrudnionych. W nieco mniejszym stopniu tendencję tę odzwierciedlają dane dotyczące pozwoleń na budowę, jednakże należy mieć na uwadze, że aktywność budowlana była wysoce zależna od specyficznych proinwestycyjnych uwarunkowań prawnych. Można zatem stwierdzić, że w miastach niemieckich widoczne są pewne symptomy reurbanizacji czy też renesansu miast. Pozytywne zmiany dotyczą także bezpośrednio przestrzeni miejskiej, w postaci nowych inwestycji typu *brownfield* czy też rewitalizacji historycznych dzielnic.

Oczywiście, nie należy pochopnie wyciągać daleko idących wniosków, tym bardziej, że w świetle prognoz demograficznych procesy kurczenia się mogą ponownie wystąpić w niektórych miastach, zwłaszcza w części wschodniej Niemiec. Pozytywne zmiany dotyczą poszczególnych miast w różnym stopniu. Nadal pewną grupę ośrodków, zwłaszcza we wschodnich Niemczech i w Zagłębiu Ruhry, zaliczyć można do kategorii miast kurczących się. Są też takie, zwłaszcza w południowej części Niemiec, które przez cały analizowany okres przejawiały korzystne tendencje rozwoju, w związku z tym koncepcje takie jak miasto kurczące się czy też reurbanizacja w zasadzie się do nich nie odnoszą.

W artykule zwrócono także uwagę na jeszcze jedno istotne zjawisko. Wydaje się, że w świadomości wielu osób wciąż dość mocno utrwalony jest podział na bardziej rozwinięte Niemcy zachodnie oraz słabiej rozwinięte Niemcy wschodnie. Rzeczywistość jest jednak znacznie bardziej złożona. Rozwój miast niemiec-

kich to mozaika zróżnicowanych trajektorii i tak jak na zachodzie znaleźć można miasta zmagające się z problemami, tak na wschodzie są przykłady miast, które po przejściu przez fazę perturbacji związanych z transformacją zdają się wchodzić na ścieżkę bardziej pomyślnego rozwoju. Podział na część wschodnią i zachodnią pozostaje widoczny, lecz już nie tak wyraźnie jak kilkanaście lat temu. Z jednej strony mówić można zatem o procesie konwergencji pomiędzy częścią wschodnią i zachodnią, z drugiej natomiast o pewnej dywergencji w obrębie obydwu części.

*

Autor serdecznie dziękuje trojgu anonimowych recenzentów oraz redakcji za cenne uwagi, które przyczyniły się do ulepszenia artykułu. Zaprezentowane tu wyniki badań są rezultatem realizacji projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/D/HS4/00575.

Piśmiennictwo / References

Banse J., Effenberger K.-H., 2002, *Wohnungsmarkt unter Schrumpfungsbedingungen - Wohnungsleerstand in ostdeutschen Städten,* Institut für Ökologische Raumentwicklung, Dresden (IÖR-Texte 138).

Bose M. (red.), 1997, *Die unaufhaltsame Auflösung der Stadt in der Region*, Hamburger Berichte zur Stadtplanung, t. 9, Hamburg.

Böling L., Sieverts T. (red.), 2004, *Mitten am Rand. Auf dem Weg von der Vorstadt über die Zwischenstadt zur regionalen Stadtlandschaft,* Verlag Müller Busmann, Wuppertal.

Brake K., Dangschat J., Herfert G. (red.), 2001, *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen,* VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.

Brake K., Herfert G. (red.), 2011, *Reurbanisierung. Materialität und Diskurs in Deutschland*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.

Brühl H., Echter C.-P, Frölich von Bodelschwingh F., Jekel G., 2005, *Wohnen in der Innenstadt - eine Renaissance?,* Deutsches Institut für Urbanistik (Difu-Beiträge zur Stadtforschung, 41), Berlin.

Buch T., Hamann S., Niebuhr A., Rossen A., 2013, *What makes cities attractive? The determinants of urban labour migration in Germany,* Urban Studies, 51, 9, s. 1960-1978.

Couch C., Cocks M., Bernt M., Grossmann K., Haase A., Rink, D., 2012, *Shrinking cities in Europe,* Town & Country Planning, 81, 6, s. 264-270.

Dangshat J., 2007, *Reurbanisierung – eine Renaissance der (Innen-)Städte?,* [w:] S. Frech, R. Reschl (red.), *Urbanität neu planen. Stadtplanung, Stadtumbau, Stadtentwicklung*, Wochenschau Verlag, Frankfurt nad Menem.

Dittrich-Wesbuer A., Knapp W., Osterhage F. (red.), 2010, *Postsuburbanisierung und die Renaissance der (Innen-)Städte. Neue Entwicklungen in der Stadtregion.* Institut für Landes- und Stadtentwicklungsforschung, Dortmund, seria „Metropolis und Region", t. 6.

Dziomba M., 2009, *Städtebauliche Großprojekte der urbanen Renaissance. Die Phase der Grundstückverkäufe und ihr Einfluss auf den Projekterfolg,* LIT Verlag, Berlin.

Grossmann K., 2007, *Am Ende des Wachstumsparadigmas? Zum Wandel von Deutungsmustern in der Stadtentwicklung. Der Fall Chemnitz*, Transcript Verlag, Bielefeld.

Haase A., Kabisch S., Steinführer, A., 2005, *Reurbanisierung — eine Chance für die dauerhafte Nutzung innerstädtischer Wohngebiete?,* [w:] Arbeitskreis Stadterneuerung an deutschsprachigen Hochschulen (red.), *Jahrbuch Stadterneuerung 2004/05*, Institut für Stadt- und Regionalplanung, Berlin, s. 79-95.

Haase A., Herfert G., Kabisch S., Steinführer A., 2012, *Reurbanizing Leipzig (Germany): Context conditions and residential actions,* European Planning Studies, 20, 7, s. 1173-1197.

Häußermann H., Siebel W., 1988, *Die schrumpfende Stadt und die Stadtsoziologie*, Soziologische Stadtforschung, 29, s. 78-94.

Heineberg H., 2004, *Städte in Deutschland - zwischen Wachstum und Umbau.* Geographische Rundschau, 56, 9, s. 40-47.

Herfert G., 2004, *Die Ostdeutsche Schrumpfungslandschaft. Schrumpfende und stabile Regionen, Städte und Wohnquartiere,* Geographische Rundschau, 56, 2, s. 57-62.

Jahresbericht der Bundesregierung zur Stand der deutschen Einheit, 2013, Bundesministerium des Innern, Berlin.

Housing Statistics in the European Union, 2010*,* Ministry of the Interior and Kingdom Relations of the Netherlands, Haga.

Krämer-Badoni T., Petrowsky W., 1996, *Das Verschwinden der Städte,* Dokumentation des 16. Bremer Wissenschaftsforums der Universität, Brema.

Lang T., Tenz E., 2003, *Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Prozesse und Auswirkungen der Stadtschrumpfung in Ostdeutschland und deren Bewältigung,* Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund.

Nuissl H., Rink D., 2005, *The 'production' of urban sprawl in eastern Germany as a phenomenon of post-socialist transformation,* Cities, 22, 2, s. 123-134.

Renaissance der Großstädte – eine Zwischenbilanz, 2011, Bundesinstitut für Bau-, Raum- und Stadtforschung, Berlin/Bonn (BBSR-Berichte Kompakt, 9/2011).

Sassen S., 1999, *Telematik und Globalisierung: Neue Zentralität statt Neutralisierung des Raums,* Das Magazin des Wissenschaftszentrums Nordrhein-Westfalen, 2/3, s. 10-13.

Sieverts T., 1997, *Zwischenstadt zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land,* Birkhäuser Verlag, Bazylea oraz Bau Verlag, Berlin.

Stadtentwicklung und Städtebau in Deutschland. Ein Überblick, 2000, Bundesamt für Baumwesen und Raumordnung, Bonn.

Stryjakiewicz T., Jaroszewska E., Marcińczak S., Ogrodowczyk A., Rumpel P., Siwek T., Slach O., 2014, *Współczesny kontekst i podstawy teoretyczno-metodologiczne analizy procesu kurczenia się miast*, [w:] T. Stryjakiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9-14.

Tölle A., 2005, *Quartiersentwicklung an innerstädtischen Uferzonen. Die Beispiele Hamburg HafenCity, Lyon Confluence und Gdańsk Młode Miasto,* Leue Verlag, Berlin.

Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata, 2013, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa.

Van den Berg L., Drewett R., Klassen L.H., Rossi A., Vijvberg C.T.H., 1982, *Urban Europe Vol. 1: A Study of Growth and Decline*, Pergamon, Oxford.

Wiechmann T., Wolff M., 2014, *Skala i przestrzenne zróżnicowanie procesu kurczenia się miast w Europie na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] T. Stryjakiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 15-27.

Wiegandt C., 2000, *Urban development in Germany – perspectives for the future,* GeoJournal, 50, s. 5-15.

Wiest K., Hill A., 2004, *Sanfte Gentrifizierung, Studentifizierung und Inseln ethnischer Konzentration in ostdeutschen Innenstadtrandgebieten*? Raumforschung und Raumordnung, 62, 6, s. 361-374.

[Wpłynęło: grudzień 2014; poprawiono: maj 2015 r.]

ADAM RADZIMSKI

BETWEEN THE SHRINKING CITY AND REURBANISATION. DIFFERENTIATION OF URBAN DEVELOPMENT IN GERMANY IN THE YEARS 1995-2012

This paper presents the differentiation to urban development in Germany, on the basis of a literature overview and selected empirical indicators. We argue that a remarkable change has taken place in the urban discourse in Germany in the last few years. Just a few years ago the urban discourse in that country was strongly dominated by concepts centered around the idea of urban crisis, of which a symbolic expression was the concept of *schrumpfende Stadt*, i.e. the shrinking city. This concept, recently becoming very popular in many countries, does in fact have its roots in Germany, where initially it was used in relation to old industrial cities, like these in the Ruhr Area. After the reunification it became one of the most important concepts used in describing the situation of cities in the new federal states, i.e. on the territory of the former German Democratic Republic (GDR). In the last few years the overall character of the urban discourse in Germany has apparently become more multifaceted. While concepts like *schrumpfende Stadt* still play a quite important role, other concepts like reurbanisation and urban renaissance have enriched the discourse. These concepts are not in fact new, but have recently gained much popularity in the German context.

A particular aim of this paper is to determine the extent to which the change in the layer of the scientific discourse is reflected in the layer of empirical data. For that purpose we used three indicators: the migration balance, the annual percentage change in the numbers employed, and construction activity, measured in terms of housing units receiving permission per 1000 residents. In the case of two of the indicators, data were available for the period from 1995 to 2012, while in the case of employment we used data for the years from 1999 to 2012. All these data were drawn from the online database of *Statistisches Bundesamt*, or else from the statistical offices of the federal states. Using geographic information systems (GIS), we elaborated and compared data for 118 cities in total. These include all cities with the status of *kreisfreie Stadt* (literally: county-independent city, which are cities with a special administrative status in Germany), as well as city states (Berlin, Hamburg), cities of untypical administrative status (like Hannover, Saarbrücken), and cities that had the status of *kreisfreie Stadt* for most of the investigated period, but lost it in the course of recent administrative reforms.

We looked at the values of indicators in three sub-periods: from 1995 to 2000 (in the case of employment, from 1999 to 2000), from 2001 to 2006, and from 2007 to 2012. When migration was taken account of, more cities had a negative than positive balance in the first period. Virtually all the cities of the former GDR had a negative balance at that

time, as a consequence of both suburbanisation and job migrations to the western part of Germany. In subsequent years, the situation in the eastern part of Germany became more differentiated. While some cities, mostly larger ones, assumed a positive balance for migrations, others continued with a negative trend. Considering Germany as a whole, in most cities the migration balance tended to gradually "improve" over time. Cities in the Ruhr Area had the worst migration situation in western Germany, while cities in the southern regions (Bayern, Baden-Württemberg) showed the most positive balance.

In the case of employment, we found that the situation was generally worse in eastern cities than in western ones in the years 1999-2000. That was a consequence of the post-communist transition, which resulted in the collapse of major industrial branches in the former GDR. In subsequent years the two parts of Germany proved to be developing in a more similar way. They followed an economic cycle, which was marked by a decline in the years 2001-2006, and then, despite the global crisis, by an increase from 2007 to 2012.

From among the three indicators used, construction activity demonstrates the most marked variation over time. In particular, unprecedented levels of construction activity were observed in eastern Germany in the years from 1995 to 2000. The reason was a substantial inflow of investment from the west following reunification, as supported by tax incentives and pro-investment regulations. However, this construction boom ceased within a relatively short time, and thereafter construction activity in the east was at a low level. In the west, the situation of cities was differentiated. While in some the number of housing units receiving permission tended to decline, in others it remained on a relatively stable level.

The results overall show there was indeed a marked change in the development of German cities in the investigated period. In particular, in a large number of cities the migration balance improved significantly, and in many cases that change was accompanied by an increase in employment. The positive change was somewhat less well reflected in data on construction activity, but account needs to be taken of the fact that changes in the number of housing units receiving permission were affected by specific legal regulations to a substantial degree. Taken together, there seems to be some evidence of a process capable of being characterised as reurbanisation or an urban renaissance. On the other hand, a number of cities, particularly on the territory of the former GDR and in the Ruhr area, are still characterised by the process of shrinkage. Also, there seem to be a number of cities that are neither shrinking, nor reurbanising. For example, certain cities in the southern part of Germany demonstrated positive development trends throughout the investigated period. A key further conclusion arising from the work carried out is that, although certain differences between cities in the western and eastern parts of Germany remain, they seem to have become less relevant with time. Evidence for a convergence process between the eastern and western part of Germany could be found, with this seen to be accompanied by a kind of divergence within each part.

http://rcin.org.pl